

OSMANLI TARİHİNDE ÂYANLIK DÜZENİ DEVRİ

1730 — 1839

Mustafa AKDAĞ

Osmanlı Rejimi, merkeziyetçi karakterini Anadolu olaylarının zoru altında bütün XVII. yüzyıl süresince ayak ayak kaybetmiş, Türkiye’de doğan yeni sosyal ve iktisadî şartların geliştirdiği siyasi zemin üzerinde Âyan = derebeylik rejimi sanki kendiliğinden kurulmaya başlamıştır. 1702 de devlet mukataalarının mültezimlere “mâlikâne” olarak hem de aynen eskinin timar mâlikâne’si gibi erkek evlâd’a da geçmesi şartıyla verilmesine karar verilmesi hazine adına vergi toplama yükümlerini bu yoldan ele geçiren yerli mütegalibeleri mukataa bölgelerinin birer derebeyi yaptığı gibi, 1726 da çıkarılan bir fermanla enderunlu vali tayini sisteminden vaz geçilip her sancak ya da vilâyetin yerli ağalarından belki en kudretlisinin oraya vali yapılmasına yol açılması, Osmanlı mirî toprak düzeninin işlemez hale gelmesinden beri, memlekette, han, hamam ve özellikle köylerde çiftlikler edinenek, geniş servetler yığmış, kapılarına bir sürü de “sekban ve sarıca” yığarak gereğinde hükümete bile karşı duracak güç kazanmış olan köklü ailelere, çevrelerinin üzerinde vali ve mültezim yetkileriyle tam bir derebeyi olma fırsatı kazandırmıştır. İşte, Patrona Halil isyanı ile kapanan Lâle devrinin arkasından I. Mahmud’un saltanatı ile başlayan yeni devir böyle bir özenti yaşıyordu. Merkez hükümeti, İstanbul kapukulları ve üleması karşısında güçlerini gene kapularındaki binlerce sekban ve sarıcaya dayamış olan Eyalet ayân valilerinin teşkil ettikleri bir denge sayesinde geçen yüzyıllara göre, daha kararlı durum kazanmış bulunuyordu. Âyanlığın Eyaletlerden sancak, kaza ve hatta nahiyelere kadar kademeli bir idare örgütü olarak gelişmesi devletin adalet, maliye ve polis düzenini derin biçimde etkilemiş, Lâle devri ile Batı’ya bilinçli bakışlarla giriştiğini söylediğimiz Osmanlı Türk toplumu, hükümet yaşantısı yönünden ise gerilemiş ve feodal bir karakter kazanmıştır.

I. Mahmud tahta geçtiğinde, devlet, Damad İbrahim Paşanın belki de sırf kendine itibar kazandıracağını umarak açtığı İran harbi ile uğraşıyordu.

Afganlıların istilası yüzünden siyasî hayatı karışmış bulunan bu memleket sanıldığı gibi kolay yenilmediğinden başka, işe 1736 da Rusya da karıştı. Hatta Çariçesi daha önce Avusturya ile Türkiye'ye karşı anlaşmıştı, harbe bu devlet de sürüklendi. Bu yeni devir Osmanlı savaşlarının öncekilerinden farkı, diplomasi alanında da yoğun bir çaba harcanmaya girişilmiş olması idi. Onun için özellikle Avusturyaya karşı savaş bu kez daha iyi idare olunduğundan, 1739'da yapılan Belgrad barışı ile bu sınır kalesi şehri geri Osmanlılara geçti. Rusya ile yapılan Yaş barışı da Türkiye'nin çıkarına sayılır. Bu sonuçların sağlanmasında Fransanın diplomatik yardımları da etkili olmuş, ayrıca Osmanlı hükümeti de artık diplomasi usullerini kabullenerek savaş ve barış gayeleri için ondan faydalanmıştır. Örneğin Rusya'ya karşı İsveç ile yapılan ittifak artık diplomatik çabaların gerekli olduğuna Osmanlıları inandırmış görünmektedir. Ancak Türk diplomasisi Batılıların bu konudaki ustalıkları ile henüz boy ölçüşmekten uzaktı; nitekim Fransız diplomasisinin şu savaşları için Türkiye yararına bir barışla sonuçlandırmak istediğini Osmanlılar anlayamamışlar, sırf bir dostluk hizmeti sanarak karşılığında kapitülasyon sınırlarını genişletmişlerdir. İran'la olan savaşlardan da iki taraf için yararlı sonuç çıkmadığından 1746 da eski sınırlar üzerine barış yapıldı. Görülüyor ki barışçılar olarak nitelenen III. Ahmed ile damadı İbrahim Paşanın, savaş yapmıyorlar denmesin küşümü ile açtıkları İran savaşları, Rusya ve Avusturya ile tutuşulduktan sonra I. Mahmud'un on altı yılını almış, devlet ancak 1746 da barışa geri dönebilmiştir.

Toplum idaresi yönünden yepyeni bir hükümet düzeni alanına girdiğini söylediğimiz Osmanlı devletinin XVIII. yüzyıl süresince karşılaştığı iç sorunların başlıcaları XVII. yüzyıldakinin aynı idi. Köyün çift bozan reayasından biriken levent kitleleri valilerin kapılarında disiplin altına alınmak için türlü düzenlere sokulmuş olmakla beraber, hem kapulu paşalı olarak hem de başıboş eşkiya grupları halinde kendilerini halka besletmekte hatta çoğuncası ergen = bekâr da oldukları için toplum ahlâkına zarar vermekte devam ediyorlardı. Valiler enderunlu iken isyanlarını hükümet merkezine başkaldırma biçiminde yürüten leventler, şimdi de âyân = derebeyi valilerin nüfuz ve çıkar çatışması yüzünden birbirleriyle çatışmaları leventlerin rolünü bu yönde de arttırıyordu. Memleketin huzuru yönünden bu hal yeni tipte olumsuz bir siyasî yaşantı türü idi.

1683 Viyana bozgunundan bu yana, Güneydoğu Anadolu'dan Türkiye'nin orta ve batı bölgelerine doğru kayan Türkmen, Kürt, hatta Arap diye nitelenmiş aşiretlerin zararlarından çiftçi halkı korumak, bunların sebep oldukları

karışıklıkları yatıştırmak için, bu aşiretleri geri yerlerine yollamak, ya da uygun yerlerde yerleştirmek, köylerini bırakmak zorunda kalmış "çift bozaneların" sayısı kabardıkca ziraat üretimi azalmış ve kıtlık sürekli bir biçim almış olduğundan, böyle halkı geri köylerine döndürüp çift düzenini yeniden kurmak 1730'dan sonra hükümetin de uğraşmak zorunda kaldığı bir "iskân işi" olarak kaydolunacak önemde idi.

Âyân usûlü memleket idaresi, yerli nüfuz sahiplerinin kendi bölgelerinde idare yetkisi verme anlamına geldiğinden, şehirlerden kasabalara ve köylere kadar her bölgenin nüfuzularının hükümetten aldıkları yetki yönünden kendi aralarında kademelenmeleri sosyal bir zorunluk idi ve derebeylik rejiminin gerekli de bu idi. Nitekim Anadolu'da hatta Rumelide her vilâyet yada sancak'ta yavaş yavaş âyânlar arasında büyüklerinden küçüklerine doğu uyruklaşmanın geliştiği görülmekte, böylece Osmanlı hükümet düzeni memleket idaresi yönünden merkeziyetçiliğinin düşmanı bir karakter kazanmakta idi. Halbuki Türk toplumunun geçmişinde böyle bir yaşantı yoktu; Batı dünyasında da çoktan ölmüştü. "Âyanlık düzeni" deyimi ile adlandırılan bu yeni siyasî hayat, Anadolu'nun en az 150 yıldan beri bir türlü sonu gelmeyen karışıklıklardan kendiliğinden doğmuştu. Bu bir çeşit mihaniki örgütlenmeye o sıralarda uzun savaşlarla eli kolu bağlı kalmış bulunan enderunlu köle rical iktidara engel olmayınca zaman zaman verdiği boyun eğici kararlar derebeyliğini meşru düzen olarak kanunlaştırmak zorunda kalıyordu.

O halde I. Ahmed'in saltanatı ile birlikte başlayıp I. Mahmud zamanında iyice beliren yeni dönem şöyle belirlenmelidir: Merkezin yönetici çevresi devleti batırmaktan kurtarmak için Avrupa'da gelişmiş olduğunu gördükleri yeni devlet düzenine girmenin zorunlu olduğunu anlamış bulunuyorlardı ve bu yöne doğru ilk adımlarını atmışlardı. Fransız generali Bonneval ve onun izinden öteki bir çok Fransız uzmanlarının getirilmesinin açık anlamı bu idi. Bu suretle Türk toplumunun Anadolu'ya geldiğinden beri kurduğu ve XVI. yüzyılın sonlarına kadar da olumlu biçimde geliştirdiği kendi eski gelenekçi devlet düzeni, toptan değil de her bir kurumu muattal bırakılıp, yerine Avrupalının tıpkısı yeni kurumlar geçirilmek tarzında uzun ve sabırlı çalışmalar Türkiye'nin devlet düzenini gelenekçi ve eskimiş Doğululuktan akılcı ve bilimci Batılılığa kaydırmıştı denebilir. Bu durumda, Anadolu'nun kendi başına örgütlenen "Âyân = Derebeylik" usûlü memleket idaresinin devletçe meşrulaştırılıp, kanunlaştırılması ve bütün Rumeliye de uygulanan normal bir hükümet düzeni haline getirilmesi, eski düzen merkeziyetçiliğini uzun ve sürekli iç karışıklıklar öldürdüğüne göre, modernleşme çalışmalarına gerekli

olan sosyal huzuru âyânlar eliyle de olsa sağlamak için olduğu söylenebilir. İrili ufaklı bu âyân vâhiler kendi masrafları ile ve kimi zaman devletten de para yardımı alarak toplayacakları levendlerle seferlere katılacaklar, üzerlerine "muhasıllık" da almak suretiyle devletin vergisini toplamayı ele geçirecekler, içlerinden "vezirlik" rütbesine kavuşanlar rical arasına karışarak kölelikten gelme Enderunlu rical yanında Türk halkının yüksek idare görevine katılması anlamını ifade etmiş bulunacaklardır. Demek ki devletin başşehri çalışmalarını itibarıyla Batrya yöneldiği bir sırada eyalet idaresinde derebeylik biçimi bir düzeni kanunlaştırırken, toplumun kendi içinden gelen insanları yüksek siyaset hayatına hazırlamak gibi bir yolu bilmiyerek te olsa tutmuş olması da başka yönden olumlu bir adım idi.

Memleket düzenini âyânlarla sağlama yoluna giren İstanbul'da da çok ağırdan da olsa batılılaşmaya doğru ilk adımları atan Osmanlı devletinin uzun zamana bağlı bu yenilik hareketini güçleştiren engel, dışardan, özellikle Rusya'dan Türk toplumuna açılan savaşlardı. Gerçekte 1699 Karlofça barışı büyük kayıplar pahasına yapılırken devlet kurumlarına özellikle orduya iyi bir çeki düzen verildikten sonra kayıpların geri kazanılması yoluna gidileceği ileri sürüldüğü halde, 1739 dan beri kavuşulan otuz yıllık savaşız yaşama fırsatına rağmen devletin varlığı ile doğrudan doğruya ilgili kurumlarda olsun önemli reformlar yapılamadı. Çünkü, yeni şartları anlıyarak ona göre kurumları düzelterek ilgili kişiler hiç yoktu. Düzeltme adına alınan tedbirler, eski kuralları gene geçerli kılarak bütün devlet kurumlarını eski biçimlerine çevirmeye kalkmaktan ibaret oluyordu. Örneğin, timar sistemi artık bitmiş olduğu halde, bu kurumu yeniden Kanuni devrindeki durumuna geri götürmek yolunda alınan kararlar bu boş çabalardan birisi idi. Çünkü memleket idaresi âyân = derebey denen mütegalibe bir zümreye teslim olduğuna göre, timar teşkilâtının böyle bir düzenin elinde bulunan köyde yaşamasına elbette imkân yoktu. Kapukulu (özellikle yeniçeri) ocaklarını Kanuni Süleyman ya da Yavuz Selim zamanlarındaki biçimde diriltmek de hayal idi. Çünkü XVII. yüzyılın onbinlere varan kapukulu kadrolarını, esir alınmış, ya da Türkiye'deki azınlıklardan toplanmış hristiyan çocuklarıyla doldurmak bu çağın sosyal hatta millî bilinçlenme gerçekleri yönünden hiç te geçerli olamazdı. Onun için Osmanlıların son elli yıl içindeki savaşlarda hepte yenilmelerinin nedenleri, devlet kurumlarında, özellikle orduda kanun ve kural diye bir şeyin kalması olarak tesbit olunmakla beraber, bu durumun nasıl önüne geçileceği yolu bir türlü bulunamadığı için, 1768 de II. Katerina Rusyası ile yeni bir harbe tutuşulduğu zaman, memleket gerek hükümet düzeni ve gerek iktisadî şartlar yönünden hiç te düzeltilmiş bir halde değildi. Ayrıca 1768 sınırlarının

devletler arası savaşlarında bilgili, disiplinli, talim görmüş, iyi donatılmış ordunun yanında zaferi kazanmak için bir de diplomasi yolu denen başka bir unsur yer almış bulunuyordu ve Osmanlı devleti de az çok bu yeni silâhtan faydalanmakta idi. Ancak bunda başarılı olmak için öteki devletleri yakından tanımak, aralarındaki ilişkileri izlemek; düşman devletleri yalnızlatmak, ya da onunla baş başa kalmaktan kurtulmak ve karşı ittifaklar hazırlamak için diplomasi yolundan yararlanmak, hem de bu alanda usta diplomatlara sahip olmak gerekirdi. Halbuki Osmanlı devlet ricâli öteki devletleri ancak İstanbul'daki yabancı elçilerin kendi memleketleri açısından verdikleri bilgilerle tanıyor. Avrupa siyaset dünyasına doğrudan doğruya kendinin özel sûretle yetişmiş diplomatlarını salması henüz başlangıçta idi. 1768-1774 Osmanlı-Rus harbinde Bab-ı Âli (= Osmanlı hükûmeti) ye II. Katerinanın başka bir üstün tarafı, ordusunun kumanda kolunda Batılı askerî uzmanların, özellikle Almanların bulunmasına karşılık, Türk ordusunda birkaç Fransızdan başka Avrupalının bulunmayışı idi. Görülüyor ki 1768 Osmanlı-Rus harbine girerken II. Katerina Avrupa'da gelişmiş yeni harp tekniğini uygulayacak Alman, hatta İngiliz uzmanlara sahipti. Diplomasiden yararlanacak diplomatlar Büyük Petrodan beri artık Rusya'da vardı. Yeni harp endüstrisi de Rusya'ya girmiş bulunuyordu. Onun için herhalde bu durumu yabancı elçilerden öğrenmiş bulunan veziriazam Rağıp Paşa, II. Katerina ile çatışmaktan kaçınmış, fakat dünyayı, sarayının içindeki yaltakçı köle enderunlulardan öğrenen III. Mustafa'nın harp arzusunun önüne geçememiştir.

Osmanlılarla Ruslar arasında 1768 de başhyan harp, altı yıl sürdü ve genel olarak Türk ordusunun talimsiz ve başı bozuk haline karşı Çariçe II. Katerina dahil, kumanda heyeti içinde pek çok Alman subay ve generallerinin bulunduğu talimli Rus ordusu kolay kazançlar sağladı. Ruslar bu kere Kırım, Kafkasya ve Balkanlar üzerinden saldırdıkları gibi, donanmaları İngilizlerin de yardımı ile Baltıktan çıkıp Cebelitarık boğazından Akdenize girerek Türklerle Ege Denizinde de geniş bir savaşa giriştiler, Mora'ya asker çıkardılar ve yerli Rumları da ayaklandırdılar, bazı adalara da asker çıkardılar; fakat buradaki başarıları Eflak, Boğdan ve Kırımdaki gibi olmadı.

Osmanlı ricâli 1683-1699 arası savaşlarında olduğu gibi bu kere de belki daha açık olarak şunu anladı ki kendi ordusu sadece bir kalabalıktır. Kapukullarında disiplin, savaş gücü ve tekniği diye birşey yok. Eskiden beri insan kaynağı olmuş bulunan Anadolu'dan valilerin kapularında getirdikleri sekbanları ve masrafı devletçe verilerek onlara koşulan "mirî levendler" eşkiyalık ve çapuldan başka bir şey bilmiyorlar, cepheye sevk olunsalar bile düş-

manın harp sanatı usullerine göre yetişmiş ordusu önünde fazla kayıp veriyorlar. Bu durumda Osmanlı ordusu ve kumandanlarında korku ve yilgınlık iyice yerleşmişti. Onun için gerçek durumu bilmediği halde harbi sürdürmekte inat eden III. Mustafa ölüp yerine I. Mahmud geçtikten kısa bir süre sonra Rusların da Avrupa durumu dolayısı ile kaç defa teklif ettikleri barışı bu kez Osmanlı hükûmeti de daha büyük kayba uğrama endişesi ile istemesi üzerine, 1774 temmuzunda kısa bir söyleşmenin sonucunda andlaşma gerçekleşiverdi. Osmanlıların Küçük Kaynarca barışında uğradıkları en büyük kayıp Kırım'ın serbest bırakılması idi.

Bir kez mîrî toprak sistemin kurallarının yürütülemeyeceği I. Ahmed zamanındanberi iyice anlaşıldıktan sonra, köylerde çiftlikler kurmalarına artık bir engel kalmıyan âyan ve eşraf ki, hiç olmazsa sınıflaşıncaya kadar kaynağı gene devlet hizmetleri olmuştu, kapılarında yığdıkları levendlere dayanarak "celâli" tarzında isyan edip rakiplerini ezmek ve hükûmete kafa tutmak yollarıyla kendi çevrelerinde güç yetmez birer zorba kesilmişlerdi. İsyancı zorba başını ancak vali yaparak itaate alma usulünü bulan devlet, bu gibilerin ilk önce bu yoldan rical sınıfına yükselmelerine de kapı açmıştı. Anadolu'nun karışıklığını yaratanlar gerçekten köyden su gibi kaynayan çiftbozan = leventdât'ın şurda burda oluşturdukları bekâr birikintileri olduğu halde, hükümetin bütün giderici tedbirleri bu yığınlara başbuğluk edenleri yok etmek, ya da gönüllerini görmek biçiminden öte geçememiş, eyaletlere üstün yetkilerle "teftişe" yollanan vezir paşalar da hep sadece sözleri edilen eşkiya başlarıyla uğraşmış, ya ele geçirip asmış ya da asî ile uyuşma yolunu seçmişlerdir. Fakat devlet için siyasi bir tehlike seviyesine çıktığı hiç görülmemiş olan Anadolu karışıklıklarını isyanların ele başlarına valilik vermek sûretiyle yatıştırmanın imkânsız olduğu, karışıklığın memleketin her yerinde birikintileri-bulunan levend ya da sekban ve sarıca denen köyden türeme çiftbozanelardan geldiği iyice anlaşılınca, bu kere bir yandan bu türlü insanları paşa kapılarında bir düzene bağlamak, bu suretle bu gibileri işsizlikten kurtarmak biçimi uygulanırken, öte yandan da şiddet tedbirlerinin etkili olması için vali ve "müfettiş" vezir paşaların geleneksel yetkilerinin, 1676 tarihli tevkiî Abdurahman Paşa kanunnamesiyle Osmanlı rejiminin tarihi karakterine çok aykırı biçimde artırılması, Türkiye'nin yüzyıllar boyunca geliştirdiği adalet düzenini kökünden sarsmış, kadırları ve naiplerini çoğu kere cahil olan sancakbeyi, beylerbeyi, müfettiş vezir paşaların istedikleri biçimde hüküm veren birer zulüm ve haksızlık aracı durumuna düşürmüş, yani üstün adli yetkilerle de donatılan vali ya da müfettiş niteliğindeki ehl-i örfün (yürütücü âmirler zümresinin) buldukları yerde ve istedikleri gibi dâvâlara bakacak mahkemeler kurarak,

kendilerinin kesin karar verme durumunda bulunmaları, tarihte, Osmanlı âdaleti yerine “Osmanlı zulmü” devrini başlatmıştır. Örneğin karışıklıkların sürekli bir yaşantı duruma geldiği Türkiye vilâyetlerine her yıl bölge bölge yollanan saray yetiştirmesi = enderunlu (hemen hepsi de Türk olmayan) vezir müfettişler, halkın da birbirlerine düşmüş olmalarından faydalanarak, “eşkiya” ve zorba damgasını verdikleri insanları bir oturumda karar verir hemen asarlardı. Böylece her bir müfettiş paşanın eşkiya ve zorba hükmünü basarak astığı kişilerin sayısının bir tek yıl içinde yüzleri bulduğu oluyordu. XVIII. yüzyıl aydınları ellerinden başka yapacak bir şey gelmemekle beraber, zulmün bu derece vahşiyanesini açıkça kınamışlardır. Örneğin tarihçi İzzî; Anadolu’da teftişe çıkanlardan vezir Veli Paşanın görevi sırasında Kayseri yakınında ölmüş bulunmasını kaydederken, kendisine rahmet dileyecek yerde eşkiya damgasını vurarak hesapsız kitapsız astığı günahsızların çokluğundan dolayı “fukara elinden kurtuldu” diye sevincini ifade etmiştir. Anadolu Âyan ve eşrafi (bütün XVII. yüzyıl boyunca zorbalıktan başlayıp servet ve saman yağarak köklü bir aile kuran ve nüfuzlarını sürekli kılan mütegalibeler) yanlarına sekban ve sarıca toplamak suretiyle çıkardıkları isyanlarla çoğu zaman kendilerinin yerleşmiş buldukları sancağın, hatta eyaletin valiliğini (sancak beyliği ya da mirimiranlık mansıbını) zorla ele geçirir olmuşlar; bu türlü nüfuz sahipleri arasından birini kendi vilâyetine gereğinde vali tayin etme işlemi hükümetce 1726’da kanun içi bir hak ve devlete faydalı bir işlem olarak kabul edilmiş fakat, vezir=paşa seviyesinde “müfettiş” ya da bir eyalete mirimiran olabilme yetkisi henüz enderunlu ve kölelikten gelme zümrenin tekelinde kalmakta devam etmiştir. Genç de sancakbeyi beylerbeyi, olma imkânına kavuşmuş bulunan eyalet âyan ve eşrafının siyasî haklarının genişletilmesinde yani feodal güçlerini arttıracak yeni imkânlar kazanmalarında daha ileri adımlar sayılacak başka hükümet kararları da çıkmış bulunuyordu. Bir çok sancak beyliklerinin “muhasıllığa” çevrilmesi (yani bir valinin bütün resim= vergileri kendisi toplayıp sancağın hasılatını bu biçimde yıllık hesabı ile hazineye tek elden yatırması) devlet mukataalarının arttırma yolu ile üç yıl sürelik iltizama verilmesinden vaz geçilip, (Mısırda uygulanan şekil örnek alınarak) arttırma üzerinde kalanlara malikâne tarzında ve hayatları süresince verilme biçiminin kural olarak kabulü, muhasıllık ve iltizamları ellerine geçirmeleri kendileri için daha kolay olan yerli âyan ve eşrafı hem siyasî nüfuzları hem de servet yığma imkânları yönünden bütün bütün güçlendirmiş ve onları gerçekten derebeyi yapmıştır. Ancak bir sancağın merkezinde kaza ve köylerine kadar yer yer türemiş bulunan yüzlerce âyan ve eşraf niteliğindeki zengin ve mütegalibe kişilerden birisini sancağa vali yapmak, geri kalanların kendi

aralarındaki ilişkileri iyi geçinmeleri biçimde yürütmek, onların başlarına vali olmuş âyâna itaatlerini sağlamak gibi sorunları ortaya koyduğundan her âyânın bulunduğu bölge veya çevrede kaza ve nahiyede halkın bir çeşit temsilcisi durumunu kazanarak hükümet ile ehali arasındaki ilişkileri yürütmeye başlaması, bir yandan bu görevi bir kaç zengin aileden hangisinin yapmasını uygun olacağı problemini doğurmuş ve iş ileri gelenlerden birisini halkın kendilerine âyân seçmeleri biçiminde çözülmüş, öte yandanda bir sancağın merkezinden kaza ve nahiyelerine kadar olan yerlerdeki âyân ve eşrâfin sahip oldukları servet ve nüfuz derecelerine göre aralarında zaten belirilmiş bulunan kademelenme, devletin kendilerine verdiği idarî görevleri ile de kurallaşmıştır.

O halde bir ayağı Anadolu'da öteki ayağı Rumelide olan Osmanlı İmparatorluğu XVIII. yüzyıl ortalarına gelindiği zaman devlet düzeninin her yönü itibariyle Âyânlık = Derebeylik rejiminin tam ortasında idi. Bu düzen önce Anadolu'nun hükümeti aciz bırakan "celâli isyanları" beşiğinde büyümüş, bu geçedeki vilâyetlerin geçerli idaresi olmuş, devlete ise bu kendi geleni kabullenmek düşmüş, arkasından da, Rumeli vilâyetleri aynı yolu izliyerek âyan idaresi orada da gerçekleşmişti. Ana memleket ya da geniş memleket sınırları içinde Türk toplumunun her yönden üstün bulunmasıyla Türkiye adını vermenin doğru olacağı Anadolu-Rumeli bölgesi, birbiri arkasından âyan rejimine girdiğine göre, bu düzeni gerçekleştiren âyân dediğimiz sosyal sınıfın kendi kurduğu rejimde devletin ona verdiği görevleri şu biçimde sıralayabiliriz:

1- İdarî görevi: Sancakbeyliği, beylerbeyliği (mirimiranlık) yani genel deyimi ile valilik yapma işi olup âyânlardan buna lâıyk görülenler ya da sözü geçen mansıbı devletten zorla alanlar çoğuncası kendi nüfuz bölgelerine verilmekteydiler. Âyân vâli, başında bulunduğu vilâyetin idare âmiri, askeri güçlerin komutanı, asayiş ve düzenin koruyucusu idi. Gerek kendisi için ve gerek merkez hükümetince fermanla istenen vergilerin toplanmasında gücünü kullanmak, askerleri toplayıp sefere gitmek, vilâyetinin öteki âyânlarını itaatte tutmak, eşkiya tavrılı levendat'a karşı halkı korumak yönlerinden âyân valinin görevi pek ağırdı. Bu güç işlerin üstesinden kendisi de bir başka zorba, hem de en güçlü zorba olduğu için gelebiliyordu.

2- Vergi toplama görevi: Çok eski olan ve sözde yürürlüğü hâlâ devam eden eski Osmanlı kanunnameleri hükümlerine göre toplanacak tekâlif-i şer'iyye ve rüsûm-ı örfiyye türünden vergiler köy grupları, ya da kasabalar halinde divan hükümetine, timar sahiplerine, ya da devlet ileri gelenlerine ve valiliklere bağlanmış olduklarına göre, bu vergilerin toplanması adı geçen sahiplerince türlü usu'lere göre (kesime vermek, bir voyvoda = vekil yollamak v.b. yol-

larla) yapılmakta devam ediyordu. Bu vergilerin miktarı değişmediği için halk yönünden yüzyıllar öncesine ölçülünce, XVIII. yüzyılda ağırlığını kaybetmiş, onun yerine ödeyicinin omuzuna "salma" türünden vergiler binmişti. "Salma"nın başlıca bölümleri hükümetin istediği "avarız" denen savaş masrafları (avarız akçesi, kürekçi akçesi, nüzul akçesi v.b. adlar altında) ile valilerin (sancak beylerinin ve beylerbeylerinin) hükümetin tıpkısı gerekçe ile, yâni sefer ve asker besleme harcamaları için aldıkları "imdad-ı seferiye" veya imdad-ı hazeriye (ve selamiye, devir, nalbaha, sekban akçesi gibi âdet diye kendiliklerinden topladıkları tekâlif-i şakka türünden izinsiz salmalar) adlarındaki vergiler idi. Ayrıca genel tefitişte çıkan vezir-müfettiş paşalar ve vilâyetlere her hangi bir görev için yollanan "mübaşir"lere de her gittikleri yerde masraflarını halk ödemek zorunda idi. "Salma" diye adlandırılan bütün bu türden vergilerin "hane başına" hesabı ile her kazanın kadısı eliyle toplanması istenmekte olduğundan, bir salma istendiği vakit onun âlâ = baş ev, evsat = orta ev, ednâ = ayak ev diye üç kategoride sınıflandırılan hanelere dökümün yapılması çok önemli bir sorun oluyordu. Hanelere inilmeden önce, kaza merkezi olan kasabaya ne kadar, köylere ne kadar vergi salınacağı da ayrıca önemli idi. Kimi zaman hükümet ya da salmayı istiyen resmi kişinin çok ivedisi olduğu için istenen meblağ zenginlerden yâni çoğunca o yerin âyân ve eşrafından borç alınarak denkleştirilir, sonra halktan toplanırdı. Şüphesiz fazlası ile kendilerine ödenirdi. İşte salma döküm ve toplamalarının yürütülmesi her kazanın en önemli işleri arasında yer almış bulunuyordu ki, eskiden yâni bu tür vergilerin çok hafif olduğu çağlarda kazanın kadısı kasabanın şehir kethüdası ile öteki ileri gelenlerinden başlıca kişileri (âyân ve eşrafı) meclis-i şer'e = mahkemeye çağırarak dökümü kolayca yapardı. Ancak XVIII. yüzyılda salma toplama, hem şehirle köy arasında, hem de ödeyicilerin hangi kategorideki haneden sayılmaları gerektiği gibi hususlarda büyük gürültülere yol açtı. Onun için uzun gelişme yıllarında kaza kadısının başkanlığında toplanan şehir kethüdası ile âyân ve eşraf içinden buraya çağrılanların kişilikleri çok önem kazandı. Özellikle şehir kethüdalığını elde etmek için kasaba âyanı arasında çekişme başladığı gibi köyler halkı da vergi dökümlerini yapan kurula temsilci göndermenin kendi çıkarları için gerekli olduğunu ileri sürdüler ve bu istek de haklı görüldü. Hatta hıristiyan halkın da temsil işi kendilerinden olacaktı. Böylece "salma"ların dökümü işinde âyan içinden seçilenler daha etkili bir durum kazanmış oldular. Hanelere dökülen vergilerin toplanmasında görev alan âyanlar kadrosu ise âyanlığın her şehir kasaba ve köye dalbudak salması sonucunu verdi. Yani, bir köye dökülen salma o yerin ileri gelenlerinden âyân seçilmiş olanına bildiriliyor ve o da öteki arkadaşları

ile her hanenin hangi kategoride olduğunu ayrı ayrı tayin ettikten sonra salmanın baş, orta ve ayak evlere bölüşümünü yapıyor ve toplamıya başlıyordu. Salmaları toplama halk yönünden görevlerinin en önemlisi olan âyan seçilmiş kişilerin hükümet ya da vali ve öteki bir makamın istediği vergiye kendileri için de bir miktar ilâve yaptıkları, geniş şikâyetlerden anlaşılıyordu. Hükümet zaman zaman padişah'a yayınlattığı "Adalet fermanlarında" bu yolsuzluğu şiddetle yerdirdi ise de, önünü alamadı. Âyanın bu biçimde vergi tahsildarlığı görevini kötüye kullanarak, vaktiyle ehl-i örf'ün yaptığı gibi fakir fukarayı soymakta bulunduğunu, evvelce hükümete karşı eşkiya kılığında mücadele açan "levend"leşmiş halkın bu kere de âyan ve eşrâfa saldırır olduklarını hatta kimi yerlerde köylülerin kitle halinde ayaklandıklarını, kamu'nun kinini kazanmış kişileri, isterse âyan ve eşrâftan olsun, pek insafsız işkencelerle öldürdüklerini görüyoruz. Evvelleri soyguncu ehl-i örf'e karşı tertiplenen bu türden olaylar, XVIII. yüzyılda kadınları ve özellikle halkla doğrudan doğruya kendileri karşılaşan âyanları hedef alır olmuştur. Pek çok örneğinden tipik ikisinin burada kaydolunması, âyan devrinin genel karakterlerini belirtmeye yetecektir. Eski kadıaskerlerden Abdurahim zâde Yahyâ efendi kendilerine arpalık olarak verilmiş bulunan Ankara kadılığı görevini yaptığı sırada, salma ve öteki vergi döküm toplama işlerinde köylülerin galeyana gelmesine sebep olmuş, köylerden gelenlere şehirden de katılanlarla büyüyen kalabalık, 1714 temmuzunun 21 inde yürüyüşe geçmişler, genel heyecan bir kin şekline girdiğinden halk kadı efendinin evini basmış, kendini parçaladıktan başka malını yağmalamışlar ya da yakıp yıkmışlardı. Buna benzer bir köylü hareketinin de 1751'de Rumeli geçesinde Ruscuk ve Hezargrad (Razgrad) kazalarında olduğunu görüyoruz: Bu çevreler köylüleri müslüman hıristiyan ayrıksılığı olmadan hep birlikte âyan ve eşrâfın salmaları toplamada ve öteki görevlerinde yaptıkları soygun ve haksızlığa dayanamıyarak ayaklanmışlar, bütün göze batanların mallarını yağma ve kendilerine türlü işkenceler yapmaya başlamışlardı. Hareket bir köylü isyanı biçiminde genişleyince, işe İstanbul el koymuş, yolladığı müfettiş geniş bir soruşturmaya girişerek isyanın baş teşvikkisi saydığı 16 müslüman, 9 hıristiyan tam 25 kişiyi astırmış, gene müslüman ve hıristiyan karışığı 53 kişiyi de uzaklardaki kabilelerin zindanlarına yollamıştır. Bu biçimde bir halk-hükümet adamı çatışmasında, sorumluluğun her zaman halkta değil resmi kişilerde de olabileceği hiç düşünülmeden Osmanlı hükümet felsefesinin değişmez bir özelliği olarak uygulanan zulüm derecesindeki ağır cezaların hükümete olan toplum güvenini tükettiği dakika genel ayaklanmalarla değilse bile, eşkiyalığın her zaman bir kahramanlık derecesinde yanık türkülerle konu olması ile sabittir.

3- Savaş görevi: Âyân'ın valiliklere de geçirilir olması hele salma türünden vergilerin toplanmasında başlıca görevin ona düşmesi, kimi sancakların muhassıl-vali biçimindeki topyekün idaresinin güçlü âyanların eline geçmesi artık XVIII. yüzyıl Türkiye'sinde âyanları Türk toplumunun aristokrat (asiller) sınıfı durumuna getirdiğinden, memleketin en az iki yüzyıla yakın tarihi süresince âsâyiş yönünden ağır bir sorunu olarak ortada bulunan "levendât eşkiyası"nın kamu düzenine verdiği ağır zarar elbette âyanı bu kez resmi görevi yönünden de ilgilendirir oldu. Sancağın valisi ya da çevresinin resmi sorumlu âyanı olan kimseler kendi kişisel görevleri için kapularında zaten çoktandır yeteri kadar levend besler olmuşlardı. O halde her hangi bir yerde "kapulu" ya da "kapusuz levendât" eşkiyaları görünüyordum evvelleri sancak beylerinin yaptıklarını bu sırada âyanlar yapıyorlar, hemen eşkiyanın üzerine gidiyorlardı. Bu yüzden de XVIII. yüzyıl levendatının = sekbanlarının hücumlarına artık âyanlar hedef idiler. Osmanlı devleti, XVIII. yüzyıl süresince timarlı sipahilik gücünü yetirdiği ölçüde vilâyet askerlerini paşa kapularında yığılan, hatta hükümet hazinesinden yapılan para yardımı karşılığı "mirî leventler" adı ile kendisinin de toplatıp sefere gidecek valilerin emrine verdiği ve eşkiya zamanında paşa kapularında "paşalı" resmi kılığında gördüğümüz başıboş = çiftbozan kimselerden sağlamaya başlamış bulunduğundan artık kapı sahibi âyan da ister istemez kendi besledikleri levendlerine devletin katılmasını emrettiği "mirî levendleri"de yanlarına alarak sefere çağrılır olmuşlardır. Görülüyor ki, vilâyetin vezir=paşa seviyesindeki mirimiranları (beylerbeyleri) emrinde kendi çevrelerinden topladıkları binlerce (kapulu ve mirî) levend ile sefere koşmak zorunda olan âyanlar, böylece eyalet askerlerini derleyip tophiyarak sefere yollanan başlıca görevliler durumunda bulunuyorlardı. Ancak derebeyi davranışlı olan bu kişilerden padişahın emrine uymayanlar da görülüyor değildi.

Âyan sınıfının şu resmî görevleri yanında sahip oldukları bir de sosyal-siyâsî fonksiyonları vardı ki, burada önemle belirtilmesi gerekir: Önce Anadolu'da örgütlenen vilâyetlerin malî ve idarî-askerî düzeni kendilerinin derebey karakterli iktidarlarına geçen âyanların, merkezde vezir-i âzamı indirip çıkararak, hatta padişahı bile tahtından eden kapukulu -ülemâ ikilisine karşı, üçüncü bir baskı gücü olarak ortaya çıktıklarından beri, hükümete ve saltanat tahtına daha kararlı bir durum kazandırdıkları görülmektedir.